vai, Y.Nabi, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov və b.)ancaq tərcümeyi-hallarını yazıb və əsərlərindən iqtibaslar gətirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onların yaradıcılıqlarının ədəbi-fəlsəfi yöndən təhlilini vermişdir. Bizi isə burada daha çox maraqlandıran ictimai-fəlsəfi fikir tarixi ... lər, yeri gəldikcə, irəli sürdü- ... çərlinin fəlsəfi və əxlaqi görüşləri daha çox Türk mütə- ... M.Füzuli, Ə.Nəvai, Y.Nabi, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov

ranə nəzmlər və fəlsəfanə şeirlər vardır ki, cümləsini və burada zikr etməyə və şərh qılmağa nə xamədə qüdrət və lisanda bir o qədər tələqət və və fəsahət vardır. ***Avropa hükəma və fəlasifəsindən məşhur Artur Şopenhauer "Məhəbbət nədən ibarətdir?" sərlövhəsilə yazdığı bir əsərin-*** ... ***natın çoxunu Füzulinin abdar*** ... ***ki, alman filosofu əlli sənə bundan irəli bəyan etmişdir,*** ... ***ədəi üç-dörd yüz sənə bundan müqəddəm xeyli ədibana***

Füzuli demək olur ki, möhnət yükünün barkeşi olub, aləmi insaniyyətdə tamami qəmzədələrin və möhnətkeşlərin yüklərini götürmək və məzlumların halına yanmaq üçün xəlq olunmuşdur. Füzulinin ahü nalələri qarelərə dəxi sirayət edib, onları da özü ilə atəşi-hüzn ... qanmaqda bir feyz və səadət ... yanan istər ki, bir də yansın. Bu cansuzluq pərvanənin ... ***onları Molla Məhəmməd Bağ-*** ... (N.Gəncəli, ... na bənzəyir . Köçərli hesab edirdi ki, insan ölümdən qor-

lik) düşüncə və əqidədə olanlar hər daim olub, bunlardan biri də Füzulidir. O, yazırdı: "Təkcə Füzulinin: Əlqissə, vücud dami-qəmdir, Azadələrin yeri ədmdir, – şeri ona kifayət edir ki,çoxlarını qəfildən ayıldıb beş günlük dünya məişətinin puç və boş olmağı barəsində böyük əndişəyə ... bu xüsusda demişdir: Biz he- ... lıq heçdir. Heçlik üçün narahat olmaq xoş deyildir". Sa- ... şanı başına dolanıb yanmağı- ... çoxundan fərqli olaraq İslam mütəfəkkirləri, o cümlədən

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə ... İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Milli fəlsəfə tariximizin təşəkkülü və Firidun bəy Köçərli

II YAZI

Firidun bəy Köçərlinin fikrincə, milli ədəbiyyat tarixi həm də ona görə lazımdır ki, başqa xalqlar kimi Azərbaycan türkləri də öz milli ədiblərini, mütəfəkkirlərini tanısınlar, onlarla fəxr etsinlər: "Aya, biz Azərbaycan türklərinin seretelliləri və çavçavadzeləri olmayıbdırmı? Bizim milli şairlərimiz ərseyi-dünyaya gəlməyibdirmi? Aya, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vücudundan məhrummu qalmışıq? Bu suallara cavab verib deyə bilərik ki, bizim də çox böyük, müqtədir və xoştəb milli şairlərimiz olubdur və lakin mütəəssüf onların qədir və qiyməti nə öz vaxtlarında və nə bu halda bilinməyibdir". Deməli, Köçərlini milli ədəbiyyat tarixini, o cümlədən də milli fəlsəfi fikir tarixini yazmağa sövq edən də məhz bu suallara cavabların tapılması istəyi olmuşdur. Köçərli hesab edirdi ki, bir millətin ədəbiyyatı onun məişətinin aynası deməkdir, yəni millətin dolanacağı, inkişafı, tərəqqisi, kamalı onunla ölçülür. Onun fikrincə, milli şairlər, milli mü-

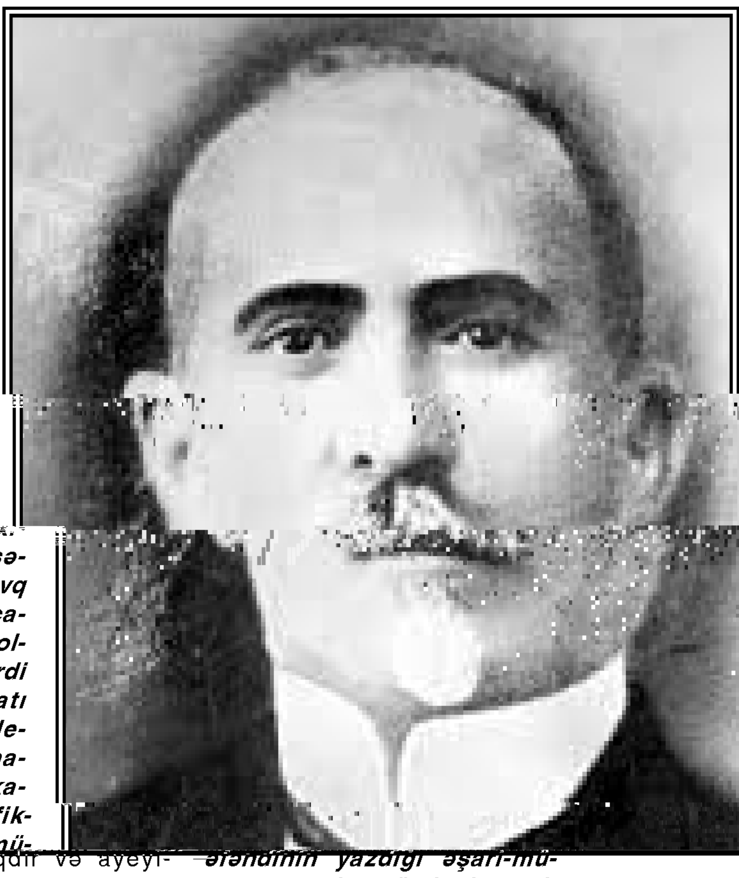

xub fənə aləminə köçməkdən məyus olmamalıdır. İnsan üçün ölümü haqq sayan mütəfəkkirə görə, bu dünyadakı həyatın mənasını başa düşməyib, dünyada hər bir şeyi heç, mənasız, anlamsız (nihilizm) sayıb özünə qəsd etmək doğru deyildir. Başqa sözlə, bu dünyada hər bir şeyin puç, fani olub, əsil aləmin fənə aləmi olması həqiqət olduğu halda, Yaradanın bu ... dünyanın qəmini yeyib şübhələr içində olmağın, ya da ancaq fənə aləmi üçün yaşamağın faydası yoxdur. Ona görə, bu baxımdan real dünyanı insan üçün ancaq qəm yeri hesab edib, fənə aləmində azad yaşamağı düşünmək də əbəsdir: "Belə olan surətdə mərgdən xövf etmək və fəna aləminə köç etməkdən məyus və mükkədər olmaq böyük bir səhv deyilmi? Həqiqət-haldan bir növ bixəbər və qafil olmaq deyilmi? İnsan üçün ölüm haqqdır və ayəyi-vafi hidayə məzmununca "küllü şeyin halikun illə vəchəhu" – baqi və əbədi qalan ancaq bir qaliri-zülcəlaldır.

Bu cəhətə dünyanın qəmin yeməkdən və övzai-zəmanədən dilgir və şaki olmaqdan bir fayda yoxdur. Vəli insan necə ki, diridir, həyatın qədrini gərəkdir bilsin və həqq-taala ona mərhəmət qıldığı qüdrət və bacarığı xeyir işlərə və haqq yoluna sərf eləsin. Tək fənə arzulamaqdan bir mənfəət yoxdur və haqq-taalanın əmri bizə səy və təlaşdır. Zaviyənişinlik və bikarçılıqdan bir şey çıxmaz. Bizim bu əsri-şumda hətta mədəni tayfalar arasında dəxi diriliyi biməzmun bilib dünyadan və onun kəsməkəsindən bizar olub canlarına qəsd edənlər az deyildir. axır vaxtlarda elə itifaq düşür ki, paytaxt şəhərlərdə intihar edənlərin həddi və və hesabı əndazədən çıxır və ricali-dövləti, polisə məmurlarını, hükəma və fəlsəfə firqələrini fikir və əndişəyə salır. Bu hədsiz intihara səbəblər çoxdur. Vəli ümdəsi dünyadan bizar olub beş günlük həyatı puç və biməzmun bilmək əqidəsidir".

Onun fikrincə, İslam aləmində də bu cür nihilist (heçlik) düşüncə və əqidədə olanlar ... də Füzuli, Nigari, Məhvəşi və başqaları bu dünyanı heçlik, fani adlandırıb daha çox fənə aləminə tapınır, hər bir şeyi Yaradanın iradəsi, tövhidi, qüdrətinə bağlayırdılar. Bizcə, Köçərli də Füzuli, Məhvəşi, Nigari və başqaları kimi bir tərəfdən İslam dininə səmimi qəlbdən inanan bir ziyalı kimi, bu dünyanı fani, puç görüb əsas Yaradanın birliyini və əbədiliyini qəbul etsə də, digər tərəfdən ona ra nisbətən bu dünyanı tamamilə "beş günlük", puç və fani hesab edib millət, vətən, insanlıq üçün səy və çalışqan olmamağı da doğru görməmişdir. Bu baxımdan F.Köçərli Füzuli və Məhvəşi kimi, Nigarinin də dünyagörüşünün əsasında dayanan, daha çox fənə aləminə bağlı olan ilahi eşq, Tanrı sevgisini bəyənsə də, bizcə, ancaq onun həddən artıq real dünyadan uzaqlaşmasını çox da təqdir etməmişdir: ***"Hacı Mir Həmzə ələndinin yazdığı əşari-mütənəvveənin cümləsi eşqi-həqiqiyyə, məhəbbəti-ilahiyyə, hüsni-təbiiyyə, mədhi-mövlaya, mərifəti-xudaya, eşq yolunda sədaqət və dəyanətə və sair övsafi-həmidələrin mədhinə şamil kəlamlardır". "Dünyada heç bir şey və heç bir əməl məşiyyəti-ilahisiz deyil, belə olan surətdə meyə meyl etməkdə və ya onu tərk qılmaqda şairdə nə təqsir vardır və onun özü bilmir ki, o, günah əhlidir yoxsa əhli-savabdır", - deyən Köçərlinin sözlərindən belə anlaşılır ki, o, insanın da əvvəl-axır Yaradana üz tutacağına şübhə etməmişdir. O, daah sonra yazırdı: "Çün hər şeyi cünbişü hərəkətə gətirənvə hər şeyə ruhi can verən, hər şeyi gözəl, lətif, mərğubü tərtazə qılan eşqdir, ona binaən külli-məxluqata sahibü həkmfərman olan, cəmi yaranmışa ağalıq edən, xüsusən bəninövi-bəşəri öz təhti-idarəsində dolandıranŞ piri cavana, cavanı pirə, tərsanı müsəlmana, müsəlmanı tərsaya bən edən dinü məzhəbi, malü canı, qeyrətü himməti, iirzü namusu, namü şöhrəti öz əlində əsir edən lazım olduqda cümləsini badi-fənaya verən eşqdir".***

...təfəkkirlər ədəbiyyatda vətənə məhəbbət, millətə xidmət, dostluğa sədaqət kimi müqəddəs hisslərə yer versə daha yaxşı olar. O yazırdı ki, millət böyük bir cisimdir ki, bu cismi təşkil və təsis edən hər bir kəs onun üzvləri məqamındadırlar. Belə olan surətdə millətin salamatlığı, şan-şərafəti, dövlət və sərvəti, onu təşkil və təsis edən üzv və ünsürlərin mütənasib olub sülh və ittifaq içində yaşamalarından, hər birinin üzərinə düşən vəzifələri əməl etmələrindən asılıdır. Köçərliyə görə, müsəlmanların başqa millətlərdən dala qalmalarına səbəb, məhz bu cür əməllərdən, milli ruhdan yəni milli ədəbiyyatdan, milli təfəkkürdən uzaq qalmalarıdır.

Köçərliyə görə, insanlıqla, bəşəriyyətlə bağlı olan problemləri, o cümlədən milli məsələləri, milli ehtiyaclarımızı yalnız şairlər deyil, bütün mütəfəkkirlər düşünməli, onlart millətinin oyanışına, maarif-lənməsinə, elm və mərifət əldə etməsinə çalışmalıdırlar. Bu baxımdan o, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabında bir çox tanınmış Türk mütəfəkkirlərinin (N.Gəncəli, M.Füzuli, Ə.Nəvai və b.) yaradıcılığını təhlili zamanı irəli sürdüyü mülahizələrlə əlaqəlidir. Köçərli Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi yöndən yazdığı əsərlərini təhlil edərkən də daha çox dünyanın yaranışına və insan probleminə, eləcə də insanın Yaradana olan məhəbbətinə, onun əxlaqına, iradə azadlığına, insan həyatının mənasına və digər məsələlərə diqqət yetirmişdir. O, dahi Türk mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin, xüsusilə də "Leyli və Məcnun" dastanını təhlil edərkən yazırdı ki, onun əsərlərində əsas fəlsəfi fikirlər insanın Yaradana olan məhəbbəti və bu yolda çəkdiyi iztirablardır. Köçərli yazırdı: "Ol dürri-yeganənin uşaqlar əlinə təlim üçün verilən "Leyli və Məcnun" dastanında o qədər hikmətamiz sözlər, dərin fikirlər, nazik imalar və rəqiq işarələr, şai-

...ğub surətdə rişteyi-...əkmişdir". ...liyə görə, Füzulinin ... faniliyi və insan ... ilə bağlı fəlsəfi fi- ... ərə də öz ...: "Bu saqina- ...r mühəsənat, ...iniyyət vardır ...aqla başa gə- ...ları diqqətlə ...rəfdən dünya- ...ndən və nəfsi- ...təmaindən, al- ...məllərdən, pis ... və batil fikir- ...ub, nuraniyyət ... də, digər tə- ... qəlbi bir növ ...lü tutqun olur. ... odur ki, Füzu- ... qələmi-növ- ...ü dürri-safın ...tökülən əşki- ...zəyir, nəinki ...də yağan ba-

...və mər... nəzmə ç... Köçə... dünyanın... problemi... saqınam... əksini tapmışdı... mələrdə o qədə... lətafət və mövz... ki, onları yazma... ləsi deyil. On... oxuyanlar bir tə... yi-dunun qeydi... şumun hirs və ... çaq və rəzil ə... işlərdən, fasid... lərdən xilas ol... kəsb edirlərsə... rəfdən onların ... məhzun və kör... Bu hala səbəb ... İlivi-sikəsthalın... hərsənci tökdüy... əksəri gözdən ... müsəffaya bənz... şadlıq çəmənin... rana.